

*Тетяна Соловійова,
Олеся Ткаченко
(Переяслав-Хмельницький)*

ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядається становище сільського господарства та організація господарств Правобережної України у першій половині XIX ст.

Ключові слова: сільське господарство, землеволодіння, землекористування, селянські промисли.

Дослідження економічної історії завжди було популярним серед науковців. У вітчизняних бібліотеках та вітчизняних збірках залишилося багато праць, розвідок і статей статистів, економістів, громадських діячів, професіоналів-істориків. Найбільш дотичними до теми працями є роботи Гуржія І.О. [3], Лазанської Т.І. [9], Панченко П.П. [12], Реєнта О.П. [16], Казьмирчука М.Г. [8], в яких досліджуються питання аграрної історії України.

Основними проблемами дореформеного періоду залишаються землеволодіння і землекористування товаровиробників, матеріально-виробнича база, забезпеченість товаровиробництва робочою силою, худобою і реманентом.

Протягом першої чверті XIX ст. на Правобережжі відбулися істотні зміни як у феодальній власності на землю, так і в землеволодінні селян, міщан та інших категорій населення. Феодальна земельна власність зростала, з одного боку, за рахунок освоєння цілинних та занедбаних земель, з іншого – шляхом скуповування і захоплення ділянок у селян та сільської бідноти. У досліджуваній період була велика кількість орної землі. На 100 тис. десятин оброблюваної землі припадало в Подільській губернії 53 003 дес., Київській – 50 940 дес. Винятком була Волинська губернія, в якій на 100 тис. десятин припадало 32 277 десятин орної землі [14, с. 21]. Поміщики стали оцінювати свої господарства не тільки за кількістю кріпосного населення в ньому, але і в залежності від якості ґрунту, розуміючи, яку велику цінність має земля. Розподіл землі між поміщицькими господарствами був не рівномірним. У одних господарствах розмір земельної площі обмежувався сотнями і навіть десятками десятин, а в інших досягав десятків і сотень тисяч десятин [1, с. 219]. Так, наприклад, графам Браницьким належало до 300 тис. десятин, а князю Лопухіну – 100 тис. десятин, у той час, коли на кожного дрібного поміщика припадало в середньому до 235 десятин орної землі [2, с. 13]. Взагалі, на Правобережній Україні близько $\frac{3}{4}$ всієї землі перебувало в руках поміщиків. Зокрема, в Київській губернії в середині XIX ст. 1266 поміщиків володіли 3 млн. 631 тис. 139 десятинами землі. У Волинській губернії з 6 млн. 930 тис. 778 десятин землі поміщикам належало 4 млн. 635 тис. 066 десятин, або 66,9%. У Подільській губернії із загальної кількості землі 3 млн. 974 тис. 880 десятин у користуванні державних селян перебувало всього 367 тис. 267 десятин, або 9,2%; отже можна уявити частку поміщицької землі [3, с. 53-54]. Характерною рисою місцевого поміщицького землеволодіння була наявність великих латифундій.

Розглядаючи питання поміщицького землеволодіння, необхідно врахувати ту обставину, що тут значного поширення набувала оренда маєтків. Власники великих латифундій часто самі не вели господарство, а подрібнювали його на окремі фільварки й віддавали в оренду іншим поміщикам – посесорам. Так, граф Потоцький здавав в оренду юнкеру Реусому село Радзвилівку, а «сам потім платив борги кредиторам» [4, арк.38]. Значного поширення набувало орендування маєтків у Подільській та Волинській губернії. Інколи орендарі влаштовували цілі хутори і обробляли землю за допомогою безкінних селян, найманих робітних людей. Селяни продавали свою робочу силу в обмін на засоби для підтримання свого господарства і сім'ї. На такі роботи наймалися селяни, які мали засоби виробництва, землю, робочу худобу. Вони розглядали працю в орендних маєтках як промисел. Поміщикам належали не тільки села,

містечка, а й цілі міста. Навіть так звані повітові міста Бердичів та Умань перебували в приватному володінні. Перше належало князям Радзивілам, друге – до його конфіскації в 1843 році – графу О.Потоцькому. У Волинській губернії з 20 так званих «штатних міст» половина належала поміщикам (Новоград-Волинський, Старо-Костянтинів, Заслав, Острог, Дубно і Рівне) [3, с. 60].

Крім поміщиків, згідно до указу Олександра I від 12 грудня 1801 року, право на купівлю і володіння землею отримали купці, міщани, державні та удільні селяни (поміщицькі селяни одержали таке право в 1848 р.) [18]. Про користування таким правом свідчить, зокрема, рапорт «Його величності Панові Таємному Раднику Київському Цивільному губернатору різних орденів кавалеру Петру Прокоповичу Панкратьєву», у якому зазначається, що з 15 грудня 1807 р. по 1808 р. було укладено низку договорів купецтвом, міщанством і відпущеними на волю людьми про купівлю землі [4,1808,2160,арк.57].

У судових актах Сквирського повітового суду зазначено, що 18 лютого 1808 р. шляхтич Андрій Вислоухий купив у шляхтича Ігнатія Лозинського частину землі, за яку віддав 100 золотих сріблом [4,1808,2160,арк.57]. Інша купчина датована 16 травня 1808 р. і значиться за Андрієм Квашневичем у сквирського міщанина Григорія Козака (в м. Сквирі) [5]. Із витягів Махновського повітового суду дізнаємось, що землю довжиною 50 і шириною 20 сажнів в місті Махновці у липні 1808 р. купили махновський скарбник Єрьомніна і махновський фабрикант Готліб Шубарт [4,1808,2160,арк.57].

20 лютого 1803 р. царем виданий ще один указ про вільних хліборобів, який передбачав звільнення кріпосних селян на волю за викуп із землею цілими селами або окремими сім'ями за спільною угодою селянина з поміщиком [19]. Намір уряду полягав у тому, щоб надати поміщикам можливість віддавати свої землі або продавати за найвигоднішими за них цінами не лише в чужі руки, а й власним селянам, якщо поміщик вбачав у цьому зиск. Однією із умов, поставлених законом 1803 р., був розподіл землі, яка надходитиме у власність селян окремими ділянками, що тим самим порушувало общинне землеволодіння. Але у більшості випадків земля не була поділена між селянами і закон не мав такого руйнівного впливу на общинне землеволодіння. У законі йшлося і про те, що селяни свою землю можуть продавати, закладати, залишати у спадщину, але вони не повинні ділити її на ділянки менші за 8 десятин. Однак уряд допускав звільнення селян і з меншими ділянками [18, с. 272].

Хоч більша частина землі не могла ще стати об'єктом купівлі-продажу, все ж у першій чверті XIX ст. була деякою мірою підірвана монополія дворянства на земельну власність, що свідчило про зародження буржуазних елементів у країні. Як зазначалося, основні орні землі були власністю поміщиків і держави; частина цих земель належала також сільському духовенству. Питома вага церковних земель на Правобережжі була, загалом, нижчою, ніж у інших регіонах держави. У межах самої Правобережної України питомішою вага церковного землеволодіння була у західних повітах Волині і Поділля. Власниками земель виступали різні церковні інститути: єпископські кафедри, капітули, кафедральні собори, церковні навчальні заклади, монастирі, приюти, парафіяльні костьоли і церкви. Центром сільськогосподарського виробництва у переважній більшості церковних маєтків першої чверті XIX ст. був фільварок або сукупність фільварків. Їх чисельність визначалася кількістю населених пунктів, які мав той чи інший церковний власник та їх віддаленістю один від одного. У великих маєтках фільварків могло бути два, три і більше. Протягом досліджуваного періоду у церковних маєтках спостерігалася тенденція до збільшення числа фільварків у значних маєтках та зростання обсягів господарства в межах окремого фільварку. Це було зумовлено, насамперед, зростанням товарності сільськогосподарського виробництва під впливом інтенсифікації ринкових відносин. Зростання чисельності фільварків спостерігалось далеко не в усіх маєтках, воно було властиве значнішим з них. У маєтках середньої руки і, тим більше, дрібних, що склалися з невеликого села або навіть частини села, засновувати такі фільварки було не доцільно. У таких маєтках збільшення виробництва досягалось розширенням фільваркових засівів [6, с. 37-41].

У першій чверті XIX ст. значно змінилося і селянське землеволодіння. Селянські наділи скоротилися завдяки розвитку поміщицького господарства і частково природного приросту

населення. Це явище характерне для всіх губерній Росії. За розрахунками дослідників дореформеного землеволодіння, в кінці XVIII ст. в 20 оброчних губерніях Росії припадало на 1 душу 13,5 дес. землі, а у панщинних – 7-8 десятин. На кінець першої чверті XIX ст. у тих же губерніях припадало в середньому по 4 десятини землі на душу [21, с. 103].

За селянами закріплювалося право володіння і користування землею переважно у формі общинного землеволодіння. Якщо взяти до уваги ту кількість землі, якою, за підрахунками І.О.Гуржія, користувалися поміщицькі селяни в першій половині XIX ст. на Правобережній Україні, то можна зробити висновки, що на одну ревізку душу в середньому припадало в Подільській губернії – 1,23, Київській – 1,94, Волинській – 2,85 десятин землі [3, с. 66-67]. Ці підрахунки, в цілому, близькі до даних Н.П. Огановського, який вважав, що на одну чоловічу душу припадало від 2,5 до 4,4 десятин землі [10, с. 63]. Селянський земельний наділ складався із садиби, ріллі та сінокосу. А розмір селянського наділу і наділення селян землею залежало від поміщика. Селянські земельні наділи майже ніколи не були зосереджені в одному масиві. Земля общини розбивалась на кілька ланів у кожному з яких нарізались ділянки окремим господарствам. Селяни дуже добре знали як особливості клаптя своєї землі, так і особливості своїх орних земель та свої можливості. Вони прекрасно розумілись на тому де, коли і яким знаряддям та в який спосіб обробити ту чи іншу ділянку, якої ширини та глибини пускати борозну. Якщо в тяглому господарстві було 2-4 пари робочої худоби, то відповідно до цього збільшувався і наділ. Основна її частина зосереджувалася в руках волових і багатолових господарств. Наприклад, у ряді господарств Київської губернії так званий плуговий господар (той, що мав 6 волів або коней) одержував від поміщика більший наділ землі, ніж інші категорії населення і відробляв меншу панщину. «Скрізь помічаємо, що сім'ї плугові, отримуючи більшу пропорцію землі, відпрацьовують менше, порівняно з господарями двох пар волів; ці господарі наділені меншими ділянками...; найбільш переобтяжені господарі, які не мають тяглової сили» [30, с. 353].

На Правобережжі були навіть селянські землеволодіння. За заможного селянина панщину відпрацьовував найманий бідняк. Один колишній кріпосний розповів, що його батько був заможним селянином, мав батрака, який відбував за нього панщину [16, с. 733]. У документах дані про селянські землеволодіння наводяться фрагментарно, тому встановити загальну картину селянського землеволодіння досить складно.

Землі в руках заможної частини селянства були одним із основних джерел подальшого збагачення і економічного зміцнення, джерелом росту нової сільської буржуазії. Частина поміщицьких селян зовсім не користувалась землею або користувалась лише садибою. За даними О.Оглобіна, на Київщині на кінець першої чверті XIX ст. тяглові і напівтяглові селяни становили лише 30%, пішні – 55%, огородники і бобилі – 15% [19, с. 35].

Розвиток земельної власності призвів до відповідних зрушень у структурі феодалної ренти. У першій чверті XIX ст. регулярно була доведена панщина з чітко регламентованими «уроками». Під час польових робіт мала місце і щоденна панщина. Дедалі частіше вона поєднувалась з натуральним грошовим оброком. Свідченням тому є опис Подільської губернії 1805 року в якому зазначається, що селяни обробляють «хазяйські орні значні за площею лани своєю худобою і своїм інвентарем» [13]. Поміщик визначав скільки днів на тиждень повинен працювати кожен дім і яку кількість данини (грошима, хлібом, бджолами, вівцями) мусить здати йому через рік. Як правило, для роботи поміщик встановлював два дні. До цієї норми додавався і чинш – грошовий оброк, який сплачував «по 2 карбованці – одиничний, по 3 – парний, плуговий – по 6 карбованців від господарства. Крім того селяни давали десяту вівцю або гроші, від бджіл – десятий вулик або ж з нього сплачували гроші» [6].

Селяни-кріпаки мусили виконувати ще й лісові, транспортні, грабарські, вартові та інші роботи. У повітах Подільської губернії кожні два дні селяни повинні були зносити накошене сіно, збирати і перевозити його в село, складати в скирти. «Холопки-жінки, між іншим займались копанням ділянок, садінням насіння, збиранням сіна, жали, збирали і терли коноплі і льон, пряли у призначені за інвентарем дні. Усі роботи виконувалися худобою, на своєму утриманні і харчах» [6, с.5].

Тяжкою була і транспортна повинність. Кріпосним селянам доводилося перевозити майно поміщика, який мало цікавився відстанню, матеріальним становищем селян. Від транспортної повинності страждали особливо селяни тих поміщиків, які вийшли на ринок, оскільки їм доводилося відвозити сільськогосподарські продукти. Більш повну картину про повинності, які відбували жителі Київської губернії, дає «Табель про повинності, які відправляли мешканці Київської губернії з приблизним відрахуванням за місцевими цінами на повну суму за 1806 рік», в якому вказані щорічні і тимчасові роботи селян у повітах [15, арк. 180]

Працюючи майже цілий тиждень на поміщика, селяни фактично не мали змоги працювати на себе [21, с. 41-42].

Від неділі до неділі працювали мешканці села Яблунівки Липовецького повіту [21]. У неділю і свята виконували повинності селяни містечка Райгородка, села Топорища та деяких інших сіл Волинської губернії [5, арк. 7]. Це ж спостерігалось і в Подільській губернії. При формальному дотриманні дводенної або триденної панщини поміщики широко почали застосовувати урочну систему, даючи селянам на день такі «уроки», які ледве можна було виконати за два, навіть за три дні. Невиконання урочних робіт вело, в свою чергу, до щоденної панщини. З приводу цього досить характерним є лист малоросійського генерал-губернатора князя М.Г. Рєпіна від 16 червня 1818 р., адресований Олександрю І: «Уроки їм даються самочинно і часто від селянина вимагають поверх його сили, він не встигає виконати призначене в панські дні і змушений використовувати для цього частину часу, яка йому належить» [3, с. 77].

Панщинні роботи розподілялися з врахуванням наявності тяглової сили. Порядок виконання панщинних робіт кріпосними був не однаковий і все залежало від самого поміщика. У деяких маєтках панщинні роботи виконувалися усіма наявними тягловими селянами, а в інших поміщики щоденно викликали на роботу лише половину тяглових робітників і робітниць. Важко визначити конкретний розподіл роботи між самими працівниками, але всі вони перебували під контролем поміщика. У Правобережних губерніях поміщики були зацікавлені у збільшенні кількості робочої худоби, оскільки зростав наявний обсяг робочої сили в маєтках. У деяких маєтках 17-літній вік вважався достатнім для виконання самостійної тяглової повинності хоча і тут все залежало від поміщика. Не існувало також і певного обмеження віку для закінчення виконання тяглових робіт. Селяни працювали доти, доки дозволяли їм фізичні сили.

Одним з найтяжчих видів панщинної праці була робота на поміщицьких мануфактурах, кількість яких особливо швидко почала зростати з другої половини XVIII століття. Поряд із переведенням селян у місячників і кріпосних робітних людей, почастишали випадки їх продажу поміщикам. Так, з купчого запису 1803 р. відомо, що сотник Семен Тузов купив у поміщика Антона Тушинського в Радомишльському повіті Київської губернії селян Семена Пархоменка і Степана Мельника з дітьми [4, арк.164]. Газети «Київські губернські відомості», «Волинські губернські відомості», «Подільські губернські відомості» час від часу друкували на своїх сторінках інформацію про купчі, які затверджувалися в губернських установах.

Для ведення господарства деякі поміщики намагалися використовувати вільнонайману працю. Але вона не була широко розповсюдженою завдяки неоднаковій заселеності території, нерівномірному розподілу кріпосного населення. Крім того, вивчені нами джерела не завжди дають можливість визначити, коли селяни самі наймалися на сільськогосподарські роботи і коли поміщики віддавали селян в найми. Поміщицьке господарство першої чверті XIX ст. було побудоване на кріпосній праці і мало тенденцію до посилення феодальної експлуатації, а наймана праця в сільському господарстві посідала другорядне значення.

Посилення панщинної експлуатації призводило до втеч селян. Свідченням цього є лист поміщика Київської губернії царю, в якому говорилося, що в 1809 р. з села Острова Васильківського повіту втекли селяни, а поміщик Мелешков записав їх за собою і тримав неправильно, «тому їх потрібно повернути на попереднє своє місце проживання» [4, арк. 38]. Не дивлячись на посилення поміщицької експлуатації, поміщики все ж звертали увагу на стан

селянського господарства, оскільки виснаження селянина і його худоби підривало матеріальний добробут самого поміщика. Панщинна форма експлуатації вимагала, щоб господарства панщинних селян забезпечували працездатність селян на поміщицькому полі. Це означало, що кожний кріпосний повинен був мати наділ землі, необхідний для прохарчування своєї сім'ї і утримання худоби. Якщо поміщики розширяли свої орні землі за рахунок селянських, то автоматично скорочувався прожитковий мінімум кріпосного, що, врешті-решт, впливало на працездатність селянина і становище поміщицького господарства. Безперечно, результат дуже швидко проявлявся для поміщика.

Поряд з кріпосними селянами, на Україні жило багато державних селян. Щодо виконуваних повинностей, вони поділялись на дві групи: ті, що перебували на оброчному становищі і ті, що залишалися на «господарському становищі».

До останньої групи належала основна частина державних селян Правобережної України. Вони були віддані поміщикам в орендну експлуатацію і відбували панщину за люстраціями, інвентарями чи контрактами. Сусідні поміщики і тимчасові орендарі постійно захоплювали у державних селян землю, внаслідок чого створювалося гостре малоземелля. Особливо воно відчувалося у Подільській губернії, де до 18,5% ревільських душ мало середній наділ менше десятини і 50% ревільських душ – від 1 до 2 десятин [3, с. 104]. У державних селян Київської губернії було 190,8 тис. десятин землі. На ревільську душу припадало 3,7 десятин. Економічні селяни мали по 6 десятин землі, казенні – 13,7 дес., старостинські – 2,3 дес., рангові – 1,6 десятин. У користуванні селян Волинської губернії знаходилося близько 152 тис. десятин, тобто приблизно по 6,7 десятин на ревільську душу [9, с. 60]. Взагалі ж, у всіх трьох губерніях Правобережної України частина державних селян не користувалась навіть п'ятидесятинною нормою. Якість землі, якою користувалися селяни, була низькою, бо посесори відбирали у них родючу землю, а наділяли малопродатною. Розмір земельних наділів залежав від кількості робочої худоби, а також від наявності земельних угідь. Так, у Подільській губернії поплужний двір, у якому було 12-16 волів або коней (тобто на два плуга), наділявся 100 десятинами землі, плуговий – 50 десятинами, потрійний (три вола або коня) – 18 десятинами, паровий – 12 десятинами, поєдинок – 6 десятинами, пішний – 3,5 десятинами [20, арк. 9]. За таким же принципом розподілялася земля в Київській і Волинській губерніях, але по встановлених для них нормах.

Таким чином, зміни, що сталися в феодалній земельній власності, землеволодінні, у структурі феодалної ренти у дореформений період свідчили про визрівання і формування нових соціально-економічних відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Водарский Я.В. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. / Я.В. Водарский. – М.: Наука, 1988 – 303 с.
2. Войнов Д. Киевская губерния / Д. Войнов, В. Загоскин. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1867 – 405 с.
3. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1954 – 452 с.
4. Державний архів Київської області, ф. 2, Канцелярія Київського губернатора, оп. 1803, спр. 1152, арк. 38.
5. Державний архів Житомирської області (Далі ДАЖО), ф. 2, Житомирський повітовий суд, оп. 1, спр. 202, арк. 7.
6. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А.Л. Зінченко. – К.: Наукова думка, 1994 – 180 с.
7. Из воспоминаний отшельника н-ской пустыни // Киевская старина. – Т. XIX. – 1887. – С. 18-24.
8. Казьмирчук М.Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917рр.): Монографія / Казьмирчук Марія Григорівна. – К.: Логос, 2011. – 399 с.

9. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989 – 112 с.
10. Огановский М.П. Очерки по истории земельных отношений в России / М.П. Огановский. – СПб, 1911. – 32 с.
11. Оглоблін О. Шевченко і його епоха, б/в. / О. Оглоблін. – 37 с.
12. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, О.Ф. Мельник, В.А. Вергунов. – К.: Просвіта, 2007.
13. Пичета В.И. История народного хозяйства в России XIX-XX вв. / В.И. Пичета. – М.: Прибой, 1923. – 128 с.
14. Рожкова М.К. Сельское хозяйство и положение крестьянства / М.К. Рожкова // Очерки экономической истории России первой половине XX в. – М.: Наука, 1959. – 341 с.
15. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 1281 Совет Министров внутренних дел, оп. 11, спр. 56, 1806, арк. 180.
16. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
17. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVII - перв.пол. XIX в. / В.И. Семевский. – Т.1. – СПб., 1888. – 517 с.
18. Полное собрание Законов Российской империи. СПб.: Типография II отделение собственной Е.И.В. канцелярии, 1866, – Собр. 2-е, отд. 2 – Т. XXVI. – №20075. – 1000 с.
19. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – СПб., 1852. – 572 с.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1, Канцелярія Київського генерал – губернатора, оп. 2, спр. 177, арк. 9.
21. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Україна в першій половині XIX ст. / Ф. Ястребов. – К.: ДВУ, 1939. – 274 с.

Соловйова Т., Ткаченко А. Организация хозяйств Правобережной Украины в дореформенный период.

В статье рассматривается положение сельского хозяйства и организация хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в.

Ключевые слова: сельское хозяйство, землевладения, землепользования, крестьянские промыслы.

Soloviova T., Tkachenko O. Economic organization Pravoberezhna Ukraine in pre-reform period.

The article deals with the situation of agriculture and farm organization bank Ukraine in the first half of the nineteenth century.

Keywords: agriculture, land tenure, land use, peasant handicrafts.

Одержано 04.10.2012